

Bláha, Radek; Sigl, Jiří

Opevnění a problematika vymezení hranic města, na příkladu Hradce Králové

Archaeologia historica. 2004, vol. 29, iss. [1], pp. 161-166

ISBN 80-7275-049-6

ISSN 0231-5823

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140570>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Opevnění a problematika vymezení hranic města, na příkladu Hradce Králové

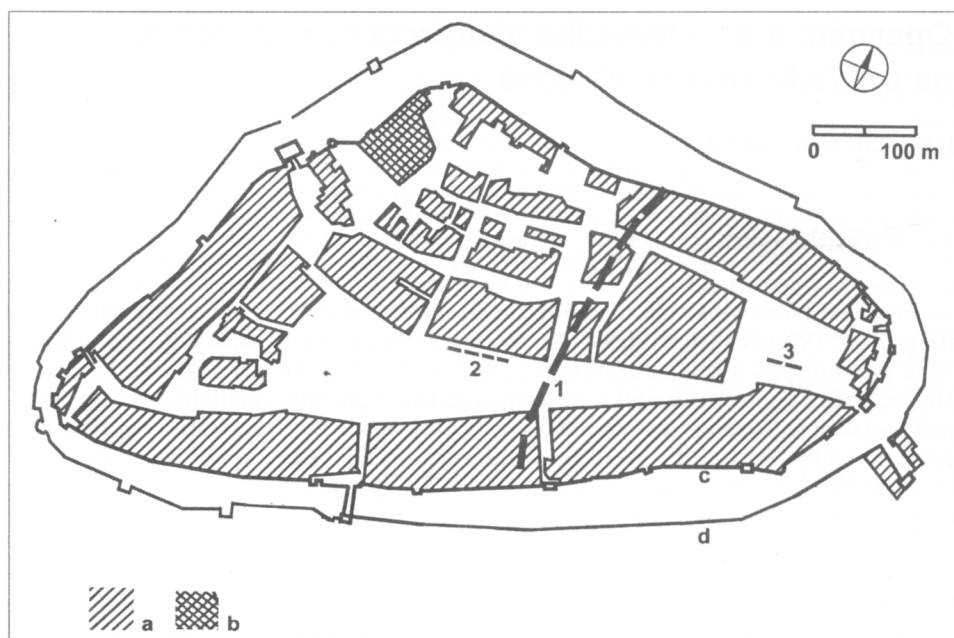
RADEK BLÁHA – JIŘÍ SIGL

Fenomén hranice v životě středověkého člověka lze chápat v mnoha rovinách a lze na něj pohlížet z různých úhlů. Následující příspěvek si klade za cíl přispět k vymezení především prostorových hranic středověkého města a jejich proměn. Jako příklad byl zvolen Hradec Králové, na jehož území v posledních 35 letech proběhly relativně četné archeologické výzkumy. Jejich výsledky v kombinaci s písemnými a jinými prameny přináší důležitá poznatky o vývoji středověkého a raně novověkého města či jeho předchůdců.

Jádro Hradce Králové zaujímá přirozené návrší o výměře cca 13 ha nad soutokem Labe a Orlice, které převyšuje okolní terén o více než 10 m. Této výhodné polohy využili již nositelé kultury nálevkovitých pohárů, kteří zde založili osadu, opevněnou zřejmě palisádou. V období lužické kultury pak na hraně svahu vzniká dřevohliněné opevnění, z něhož se dochovalo mohutné valové těleso. Těchto reliktnů využili ve století 9.–10. Slované jako základu pro val, v jehož konstrukci se vedle dřeva a hlíny uplatňovala (v čelní plentě) i opuka (Richter–Vokolek 1995, 89–90).

Dodnes není zcela jasné, vzniklo-li středověké město v první čtvrtině 13. století (první písemná zmínka k roku 1225 – viz níže) na celé ploše původního slovanského hradiska, či pouze v jeho části. Výsledky geologické sondáže i archeologických výzkumů prokázaly v rámci návrší četné terénní nerovnosti, kterými byla dnes celistvá plocha rozdělena na několik částí. Zmínka písemných pramenů o nálezů takové deprese probíhající ve směru sever–jih napříč územím dnešní městské památkové rezervace vedla starší badatele k tomu, že původní město 13. století lokalizovali do západní poloviny hradeckého návrší. Předpokládali, že od východní části bylo odděleno příkopem, resp. strží (obr. 1/1). K rozšíření pak mělo dojít v první čtvrtině 14. století (např. Spiess 1895, 6–9; shrnutí celé problematiky viz Richter–Vokolek 1995, 85). Předpokládaný příčný příkop (či přírodní strž) ovšem novější archeologické výzkumy a geologické sondáže zatím nepotvrdily (tamtéž, 88). Otázce původního reliéfu hradeckého návrší bude však nutno v budoucnu věnovat zvýšenou pozornost, jak ukázal nedávný objev východního svahu rozsáhlé terénní deprese v západní části areálu čp. 101–103 probíhající ve směru SV–JZ a zasypané nejspíše na počátku 14. století (Bláha R. 2002, 190–191). Z tohoto hlediska stojí za pozornost, že získání pozemků pro rozvoj města je již předmětem nejstarší dochované městské listiny z roku 1225 (CIM II, č. 1, s. 1–2), třebaže nevíme o jakou část dnešního Hradce Králové šlo.

Archeologické sondy prováděné na počátku 70. let 20. století na jižním okraji návrší přinesly poznatek, že hradištní dřevohliněné opevnění (přímo navazující na starší pravěký val) bylo využito i ve 13. století (Richter–Vokolek 1995, 91–92). Nejnověji tento závěr potvrdil i zcela nedávný archeologický výzkum v severovýchodní části původního středověkého jádra města. Stavbu cihlových hradeb lze klást nejdříve do období první poloviny 14. století, o čemž vedle archeologických nálezů svědčí relativně četný listinný materiál (privilegia), ovšem bez uvedení konkrétnějších údajů (tamtéž, 90, 92–94; Mikulka 1996, 32–37). Tato tzv. horní hradba se systémem kruhových a čtvercových věží nasedala svými základy na relikty pravěkého a slovanského valu na hraně návrší (obr. 1/c). Již do svahu byla zapuštěna tzv. hradba parkánová, zřejmě již předhusitského původu, doplněná během 15. a 16. století systémem dělových bašt. Nejmladší součástí hradeckého městského opevnění je pak tzv. dolní hradba u paty návrší (obr. 1/d). Na základě nejnovějších archeologic-

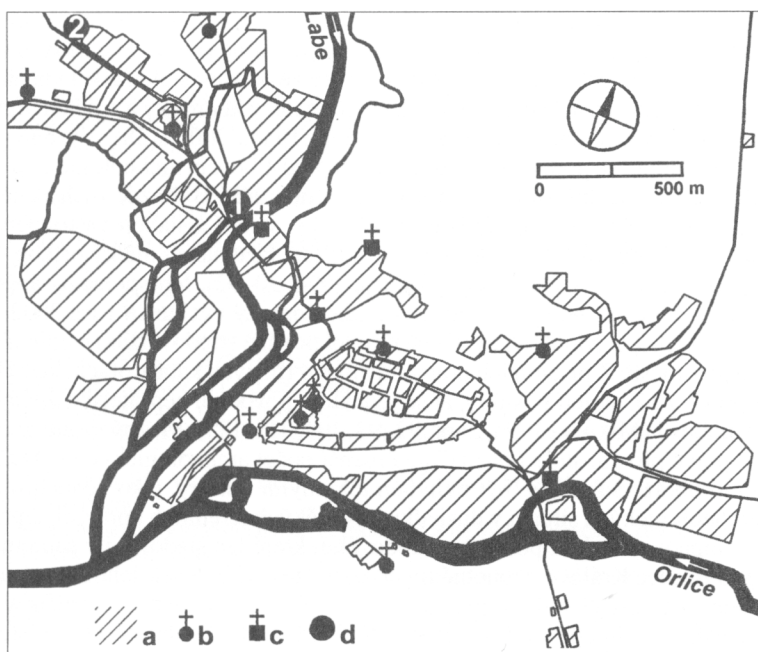

Obr. 1. Hradec Králové, jádro města na základě stavu z roku 1766 (podklad: Richter–Semotanová 1998, mapa č. 5): a – domovní zástavba; b – přibližné jádro původního královského hradu; c – tzv. horní městská hradba; d – tzv. dolní městská hradba; 1 – průběh hypotetického příkopu (přírodní strže) rozdělující návrší; 2 – jižní hranice zástavby severní fronty dnešního Velkého náměstí, zjištěné výzkumem z r. 1990; 3 – linie zástavby dnešního Malého náměstí, na základě výzkumu z let 1997 a 2000.

kých výzkumů lze její vybudování klást do období pozdního 15., spíše však první poloviny 16. století. Mimo jiné o tom svědčí zde nalezené zazděné druhotně použité gotické pískovcové kamenné články pocházející z některé nejspíše církevní stavby zaniklé pravděpodobně během husitských válek (Bláha–Slavík 2002, 374–377; Richter–Vokolek 1995, 94–98; Slavík–Sommer 2001, 195–201; nejnověji Bláha 2003, v tisku).

V rámci města vymezeného opevněním docházelo během 13. a minimálně 1. poloviny 14. století ke značným změnám struktury zástavby a posunům parcelních hranic. Východní a jižní část dnešního Velkého náměstí byla zřejmě minimálně do 1. čtvrtiny 13. století zastavěna objekty obytného a hospodářského charakteru (obr. 1/2). K úpravě povrchu Velkého náměstí štětováním, což lze považovat za jeden z projevů vznikajícího města, došlo ještě v polovině 13. století (Sigl–Vokolek 1992, především s. 86). Podobně archeologický výzkum na staveništi trafostanice v roce 1995 ve východní části Velkého náměstí přinesl překvapivé nálezy zahloubených objektů, především studny, datovatelné do průběhu 13. století (Kalferst 1996, 45). Zahloubené objekty s vnitřní dřevěnou konstrukcí, zřejmě sklepy nadzemních domů, a jejich hospodářsko-technické zázemí byly zachyceny také v ploše dnešního Malého náměstí (obr. 1/3; Ježek, 2000, 110–119; Sigl 1998, 130–131). Rámcové datování jejich zániku naznačuje, že v průběhu 14. století došlo k zásadní proměně struktury zástavby ve východní části středověkého města, kdy zanikla zástavba severně od komunikace spojující dnešní Velké náměstí s Mýtskou branou a bylo vyměřeno lichoběžníkovité náměstí (Sigl 1999, 166). Zdali se tak stalo již např. v souvislosti s listinně doloženým požárem města v roce 1339 (např. Míkulka 1996, 33) nelze za dosavadního stavu poznání říci.

K zajímavému vývoji zástavby došlo také v severozápadní části hradeckého návrší. Zde totiž od 11. či 12. století existovala akropole vyčleněná samostatným opevněním s areálem hradiska. Během první poloviny 13. století se její západní část transformovala na královský hrad (obr. 1/b), ve východní (zřejmě s původním hradeckým kostelem) vznikl před rokem

Obr. 2: Hradec Králové, jádro města a předměstí, dle situace z roku 1745 včetně původních říčních ramen a průběhu hlavních cest. Polohy kostelů a klášterů na základě stavu z doby předhusitské (podklad: Richter–Semotanová 1998, mapy č. 5 a 21): a – zastavěné plochy a zahrady; b – kostely; c – kláštery a špitály; d – archeologicky zkoumaná místa zmiňovaná v textu: 1 – nám. 5. května; 2 – Hořícká ulice, stavba ČNB.

1228 minoritský klášter. Podstatná změna prostorového uspořádání nastala v průběhu husitských válek, kdy zanikl jak klášter, tak hrad (roku 1423) a jejich pozemky byly využity především pro měšťanskou a další zástavbu (Richter–Vokolek 1995, 90, 101–114).

Na území pod hradeckým návrším se již minimálně od starší fáze mladší doby hradištní rozkládalo na ostrovech a vyvýšených plochách nad spleti ramen Labe a Orlice rozsáhlé osídlení, doložené především nálezy keramických zlomků. Bylo zřejmě tvořeno jednotlivými osadami s pohřebišti, na jejichž místech pravděpodobně již od 12. až 13. století vrostly první církevní stavby – kostely (obr. 2/b). Všechny však vystupují teprve v písemných pramenech 13.–14. století (některé z těchto kostelů se staly součástí klášterních fundací; obr. 2/c), starší původ naznačují pouze jejich patrocinia, případně např. stopy mladohradištních pohřebišť v jejich bezprostředním okolí (souhrnně Richter–Vokolek 1995, zejména s. 129–136). Od sklonku 12. století lze v nečetných písemných pramenech sledovat i majetkové poměry na tomto území. Vedle panovníka držely určité nemovitosti např. církevní instituce (jako opatovický klášter a johanité). Převážně přímým zeměpanským majetkem zůstalo toto území i po založení města v první čtvrtině 13. století, k městu bylo právně připojeno až listinou Václava II. z roku 1297. Některé jeho části si udržovaly jistou svébytnost minimálně do husitských válek, jako např. čtvrť okolo komendy řádu německých rytířů v tzv. Křižovnické ulici, s vlastním postranním právem doloženým k roku 1364 (Mikulka 1996, 20, 24, 49). Zdali byl tento okrsek nějak dále vydělen z organismu města ovšem nevíme. Vedle nedostatku písemných pramenů je limitujícím faktorem poznání zničení řady církevních staveb v období husitských válek a především totální přeměna veškerých starších sídlištních struktur na hradeckých předměstích při stavbě hradecké pevnosti v poslední třetině 18. století (popis jednotlivých fází prací viz Mikulka 1995, 192–196, 202–213). Tehdy byla veškerá starší zástavba pod hradeckým návrším demolována a došlo k výrazným změnám konfigurace terénu a s tím spojeným zničením téměř veškerých ar-

cheologických situací. Mezi výjimky náleží např. část břehu ohraničující jedno ze zaniklých labských ramen, nalezená v hloubce cca 3 m pod současným povrchem na dnešním náměstí 5. května (obr. 2/1). Vedle sídlištních vrstev ze 13.–14. století zde byla na rozhraní břehu a vlastního řečiště zachycena mocná vrstva s nálezy keramiky a dalších organických odpadků (rohy dobytka), datovatelná do 15. století (Bláha 2000, 138). Významné reliktů osídlení 13.–14. století se podařilo zaznamenat při předstihovém archeologickém výzkumu na staveništi České národní banky v Hořické ulici (obr. 2/2). Bylo zde zachyceno osídlení se dvěma hlavními fázemi, a to sídlištní objekty 13. století a slaběji zastoupené situace z 15.–16. století. K překvapivým nálezům z této druhé fáze náleží mělký příkop – žlab, ze západu ohraničující celou situaci (Sigl–Vokolek 1994, 90–92). Jeho pokračování ve směru severozápad–jihovýchod zachytil záchraný archeologický výzkum v roce 2002. Otázkou zůstává funkce příkopu. Mohl být skutečně hranicí pozdně středověkého osídlení této části hradeckých předměstí. Z písemných pramenů víme o různých katastrofách, která hradecká předměstí právě v 15. století postihly, ať se jednalo o povodně, nepřátelské vpády, či další nepříznivé události (Mikulka 1996, např. 92–93, 104, 111, 175). Možný útlum antropogenních aktivit právě pro 15. století naznačuje i menší počet archeologických nálezů pro toto období. Tento obraz však může být ovlivněn též jinými faktory, jako nedochováním příslušných archeologických situací v důsledku novověkých terénních úprav, či např. změnou nakládání s odpady v období pozdního středověku, které lze sledovat i v samotném jádře středověkého Hradce Králové. Samotnému příkopu lze (vzhledem k jeho rozměrům) těžko přisoudit např. obranný charakter, přesto nás však přivádí k úvahám o fortifikaci hradeckých předměstí, o niž máme k dispozici konkrétní údaje až pro období 17.–18. století (nejlépe to dokládají dochovaná mapová díla, viz např. Richter–Semotanová 1998, mapy č. 4–7 a 9). Jakousi přirozenou obranou byla samotná ramena Labe a Orlice, ovšem zdaleka ne nepřekonatelnou, jak dosvědčují i písemné prameny. Účinnost těchto přirozených překážek byla zřejmě již v období vrcholného a pozdního středověku zesilována dalšími umělými prvky, o čemž by mohla svědčit zmínka z roku 1451 o zdvihacím mostku proti klášteru dominikánek s kostelem sv. Jiří (Mikulka 1997, 368, pozn. 6).

K hlavním změnám hranic města došlo v průběhu novověku, konkrétně již v 17. století, kdy v průběhu třicetileté války byl především na předměstích vystavěn systém dělostřeleckých pevnůstek a bašt (Richter–Semotanová 1998, tamtéž). S tím byla spojena demolice některých domů na Pražském i Mýtském předměstí (Mikulka 1994, 20). Další výstavbu obranných zařízení podnítily válečné konflikty v polovině 18. století, v jejichž důsledku byla při výstavbě barokní bastionové pevnosti po roce 1766 zlikvidována všechna středověká hradecká předměstí. Zůstalo pouze vlastní jádro středověkého města na návrší. Opětné rozšíření Hradce Králové tak nastalo až po zrušení pevnosti na konci 19. století.

Na příkladu Hradci Králové lze dobře sledovat změny prostorových hranic středověkého a raně novověkého města a jeho předměstí. Při svém vzniku zaujalo přirozeně vyvýšený a tím i chráněný a hajitelný prostor nad soutokem Labe a Orlice. Např. v opevnění pak město při svém vzniku přímo navázalo na starší pravěké a raně středověké stavební reliktů. K ustálení vnitřního uspořádání zástavby došlo až ve 14. (náměstí) a 15. století (severozápadní část města s hradem). Na starší osídlení navázala i předměstí středověkého Hradce. Jejich rozlohu a strukturu zástavby přímo ovlivňovaly přírodní podmínky a jejich změny, neboť zástavba se soustřeďovala na nezaplavovaná místa nad spleť ramen Labe a Orlice. Právě předměstí nejspíše podléhala nepříznivým událostem, ať už šlo o přírodní katastrofy či např. válečné konflikty. Právě ty se staly hradeckým předměstím osudné a byly jednou z příčin jejich likvidace na konci 18. století.

Prameny

CIM II: Codex iuris municipalis regni Bohemiae II, Privilegia královských měst venkovských (1225–1419), ed. J. Čelakovský, Praha 1895.

Literatura

- BLÁHA, R., 2000: Archeologický výzkum na stavbě čerpací stanice pohonných hmot na náměstí 5. května v Hradci Králové, Zpravodaj muzea v Hradci Králové 26, 137–139.
- 2002: Záchraný archeologický výzkum na nádvoří čp. 101 až 103 v Hradci Králové (předběžná zpráva), Zpravodaj muzea v Hradci Králové 28, 186–196.
- 2003: Archeologický výzkum dolní městské hradby v Hradci Králové v roce 2002, Zpravodaj muzea v Hradci Králové 29, v tisku.
- BLÁHA, R.–SLAVÍK, J., 2002: Archeologický výzkum v čp. 81 v Hradci Králové (předběžná zpráva), *Archaeologia historica* 27, 373–378.
- JEŽEK, M., 2000: Výzkum v místě kašny na Malém náměstí v Hradci Králové, Zpravodaj muzea v Hradci Králové 26, 107–131.
- KALFERST, J., 1996: Zpráva o záchraném výzkumu na rekonstrukci transformační stanice 5/04 kV č. 5 na Velkém náměstí v Hradci Králové, Zpravodaj muzea v Hradci Králové 22, 41–49.
- MIKULKA, J., 1994: Dějiny Hradce Králové II./2. Hradec Králové.
- 1995: Dějiny Hradce Králové II./2. Hradec Králové.
- 1996: Dějiny Hradce Králové I./1. Hradec Králové.
- 1997: Dějiny Hradce Králové I./2. Hradec Králové.
- RICHTER, M.–SEMOTANOVÁ, E., 1998: Historický atlas měst České republiky, svazek č. 5, Hradec Králové. Praha.
- RICHTER, M.–VOKOLEK, V., 1995: Hradec Králové, slovanské hradiště a počátky středověkého města. Hradec Králové–Praha.
- SIGL, J., 1998: Archeologický výzkum na stavbě trafostanice na Malém náměstí v Hradci Králové v r. 1997, Zpravodaj muzea v Hradci Králové 24, 127–136.
- 1999: Změna struktury městské zástavby na Malém náměstí v Hradci Králové, *Archaeologia historica* 24, 161–168.
- SIGL, J.–VOKOLEK, V., 1992: Výzkum Velkého náměstí v Hradci Králové, *Archaeologia historica* 17, 83–90.
- 1994: Výzkum středověkého sídliště na stavbě budovy České národní banky v Hradci Králové, Zpravodaj muzea v Hradci Králové 20, 86–95.
- SLAVÍK, J.–SOMMER, J., 2001: Nález gotických architektonických článků v Hradci Králové, *Zprávy památkové péče* 61, č. 7, 195–201.
- SPIESS, B.V., 1895: Příspěvky k starému místopisu a dějinám Hradce Králové. Hradec Králové.

Zusammenfassung

Befestigung und Problematik mit der Abgrenzung der Stadtgrenze auf dem Beispiel der Stadt Hradec Králové (Königgrätz)

Dieser Beitrag beschäftigt sich mit der Problematik der Befestigung und Ausdehnung der mittelalterlichen Stadt Hradec Králové (Königgrätz) und zwar aufgrund der Ergebnisse der neuen archäologischen Grabungen und der älteren Literatur. Die Stadt Hradec Králové (Königgrätz) entstand am Ende des 1. Drittels des 13. Jhs. auf Ort und Stelle eines urzeitlichen und slawischen Burgwalls. Dieser Burgwall war auf einer ausgedehnten Anhöhe über dem Zusammenfluß der Elbe mit dem Fluß Orlice. Die Besiedlungsstruktur wurde durch die Form der Anhöhe und durch die unterschiedliche Nivelette der ursprünglichen Oberfläche limitiert. Bei den Grabungsarbeiten wurden sogar meterhohe Unebenheiten festgestellt. Die ursprüngliche, nur teilweise eingerichtete Wallanlage diente bis zur 1. Hälfte des 14. Jhs. In dieser Zeit wurde sie durch eine Linie der Ziegelmauer ersetzt (Abb. 1). Die Befestigung war ein wichtiges Phänomän im Leben der Stadt und hat verschiedene Funktionen von der Verteidigung bis zum Rechtsschutz gefüllt.

Im Rahmen der Stadt, die durch die Befestigung begrenzt wurde, kam es während des 13. Jhs. und noch auch in der 1. Hälfte des 14. Jhs. zu großen Strukturänderungen in der Verbauung und in der Verschiebung der Parzellengrenzen. Der Ost- und Südtteil des heutigen Velké náměstí – Großplatzes war minimal in das 1. Viertel des 13. Jhs. mit den Wohn- und Wirtschaftsbauten bebaut (Abb. 1/2). Zur Herrichtung der Oberfläche des Großplatzes durch den Steinsatz, was man als Beweis der entstehenden Stadt erwägen kann, kam es noch in der Hälfte des 13. Jhs. Die archäologische Forschung brachte auch auf der Baustelle der Trafostation im Jahr 1995 im Oberteil des Großplatzes überraschende Ergebnisse der eingetieften Objekte, vor allem eines Brunnens, der in den Verlauf des 13. Jhs. datiert wurde. Einige eingetiefte Objekte mit einer inneren Holzkonstruktion, offenbar die Keller der auf der Oberfläche stehenden Häuser und ihr wirtschaftliches Hinterland wurden auf der Fläche des heutigen Malé náměstí – Kleinplatzes (Abb. 1/3) festgestellt. Diese Objekte dienten bis ins 14. Jh. Im Verlauf des 14. Jhs. kam es zur Grundänderungen in der Struktur der Verbauung im Ostteil der mittelalterlichen Stadt. Die Verbauung nördlich von der Kommunikation, die den heutigen Großplatz mit dem Mauttor verbunden hat, ist eingegangen und ein neuer trapezförmiger Platz ausgemessen wurde.

Die mittelalterlichen Vorstädte entwickelten sich auf Ort und Stelle der mittelalterlichen Siedlungsagglomeration und wurden rechtlich erst im Jahr 1297 zur Stadt angeschlossen. Es handelte sich um einzelne Siedlungen, oft mit einer Kirche (Abb. 2). Aufgrund der archäologischen Grabungen in den letzten Jahren kann man sagen, daß diese Siedlungen mit schwächeren Gräben begrenzt wurden. Die Befestigung der Stadt wurde in der vorhussitischen Zeit verstärkt durch einen Burggraben. Zur weiteren Verschiebung der Befestigungslinie kam es in der Jagellonenzeit. Damals entstand weitere Schanze am Hang der Anhöhe. Zum definitiven Untergang der Funktion der mittelalterlichen Befestigungen kam es am Ende des 18. Jhs. im Zusammenhang mit der Entstehung der Bastionsfestung.

Abbildungen:

1. Hradec Králové (Königgrätz). Stadtkern, Zustand im Jahr 1766. a – Hausverbauung, b – annähernder Kern der ursprünglichen Königsburg, c – sog. obere Stadtschanze, d – sog. untere Stadtschanze. 1 – Verlauf des hypothetischen Grabens (Naturschlucht), die Anhöhe teilend, 2 – im Jahr 1990 festgestellte Südgrenze der Verbauung der Nordfront des heutigen Großplatzes, 3 – Linie der Verbauung des heutigen Kleinplatzes aufgrund der Forschungen in den Jahren 1997 und 2000.
2. Hradec Králové. Stadtkern und die Vorstädte aufgrund der Situation im Jahr 1745 incl. der ursprünglichen Flußarmen und des Verlaufs der Hauptwege. Die Lagen der Kirchen und Klöster aufgrund des Zustands in der vorhussitischen Zeit. a – bebaute Flächen und Gärten, b – Kirchen, c – Klöster und Spitäle, d – archäologisch erforschte Plätze, die im Text erwähnt sind: 1 – nám. 5. května – Platz des 5. Mai, 2 – Hořická-Gasse, Bau der Tsch. Nationalbank.